

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Володимир ЛИТВИН
Олексій ОНИЩЕНКО • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БІЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Мирон КАПРАЛЬ • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК • Всеволод НАУЛКО
Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Віталій ТЕЛЬВАК
Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДУК

Михайло
ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 47

Книга II

МЕМОРІАЛЬНА ГРУШЕВСЬКІАНА

Серія

ДОПОМІЖНІ МАТЕРІАЛИ:
ДОВІДНИКИ, ПОКАЖЧИКИ, АРХІВИ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
“СВІТ”
2016

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення
України за програмою “Українська книга” 2016 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядкування, передмова, коментарі: Віталій ТЕЛЬВАК

Переклад статей: з російської — Іван СВАРНИК, з польської — Віра РОМАНИШИН,
з німецької — Олег РАДЧЕНКО, з чеської — Оксана БЛАШКІВ,
з англійської та французької — Вікторія ЛУЧКЕВИЧ

Переклад висловів іншомовного походження — Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво “Світ”

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-914-031-9 (Т. 47. Кн. II)

© Інститут української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України, 2016
© Тельвак В.В., передмова, коментарі, 2016
© Видавництво “Світ”, дизайн та художнє
оформлення, 2016

ГРУШЕВСЬКИЙ

Ех, не здаємо собі навіть справи, до чого ми вже докотилися. Голови нашої держави то коротають на чужині вік у нужді, то падають від замовлених куль на паризькім бруку, то чахнуть повільною смертю на далекім засланні.

Понижена єси, Українська Земле, до краю. Як здобутий ворогами прапор, що своїм шовком порох замітає...

Грушевський помер. У далекій, чужій Москві*, вивезений господарями нашої гарної країни, прикажчиками нашої великої нації. Помер не як пристало, не як сподівався і не як йому — Грушевському — належалося. В біді та поневірці, обдертий і голодний, напівсліпий старець, якому все-таки український нарід завдячує так дуже-дуже багато. Майже стільки, що другому Грушевському — Тарасові.

Помер у Москві...

Не було для нього місця в Совітській Україні, як не було колись у царській: Дорошенкові, Калнишевському, Шевченкові, Кулішеві, Костомарову... Боялися великого сліпого старця ті, які його край довели над беріг пропасти, найглибшої, яку знає історія. Та сама історія, яку цей Нестор II списав для свого народу.

В Москву його! Бо на Соловки вже нема що везти. Однак не довгий вік йому, пропаде на чужині і від туги, і від нужди, а зате слава доброго серця тих, що везли, викличе слова вдячності в тих, що шанували його. Адаже не Соловки, а до Москви!..

А помре, тоді знову є нагода до вияву великодушності, з одної, а вдячності, з другої сторони. Перевезуть його тіло назад, у рідну землю, справлять похорони, а потім ще й оголосять конкурс на пам'ятник — усе на державний кошт.

Тільки не гратимуть дзвони ні в столиці, ні в краю, як пристало, як сподівався і як йому — Грушевському — належалося.

І гріб не знати де буде.

Твої голови, Українська Земле!..

Галактіон Чіпка [Р.Купчинський]

Померла людина — не померла ідея!... Пам'яті Михайла Грушевського. Промова голови УНДО д-ра Дмитра Левицького на жалібному засіданні членів УНДО у Львові 28 ц.м.

Уперше опубліковано в: Діло. — 1934. — Ч. 322. — С. 1.

Подається за першодруком.

Левицький Дмитро Павлович (1877–1942) — правник, громадський і політичний діяч, дипломат Західноукраїнської Народної Республіки. Навчався у Львівському та Віденському університетах. Доктор права (1910). Працював адвокатом у містах Рава-Руська (від 1912) і Бережани (від 1914). Влітку 1914 р. мобілізований до австрійської армії. В одному з боїв на Галицькому фронті потрапив у російський полон, перебував у таборі в м. Ташкент. Влітку 1917 р. звільнився і прибув у Київ, де взяв участь у створенні Галицько-Буковинського комітету допомоги жертвам війни й очолив його. У період Української Держави гетьмана П.Скоропадського працював секретарем Українського національного союзу. За дорученням уряду ЗУНР 24 листопада 1918 р. разом із Л.Цегельським очолював дипломатичну місію на Великій Україні. 1 грудня у м. Фастів підписав з Директорією Української Народної Республіки Передвступний договір. У січні 1919 р. призначений послом УНР у Данії і виїхав у м. Копенгаген. Перебував на цій посаді до початку 1920 р. В еміграції (1921–1922) керував організацією «Молода Україна». Повернувся до Львова в 1923 р., працював адвокатом й одночасно очолював редакцію «Діла». Співзасновник Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) в липні 1925 р., обраний його першим головою (займав цю посаду до 1935 р.). Під час пацифікації у вересні 1930 р. ув'язнений польськими властями, звільнений у липні 1931 р. Від 1935 р. — заступник голови УНДО, голова редколегії «Діла». В 1928–1935 рр. — посол (депутат) сейму Польщі, керівник у ньому Української парламентської репрезентації. Після входження до Західної України військ Червоної армії заарештований 28 вересня 1939 р. у Львові органами НКВС СРСР і невдовзі засуджений. Згідно з офіційними даними, влітку 1942 р. звільнений за амністією з ув'язнення в таборі і відправлений на заслання.

с. 4 У Москві, столиці червоної Росії, помер найбільший сучасний українець... — місце смерті вказано помилково — М.Грушевський помер у Кисловодську.

...перший Президент Української Народної Республіки... — Конституція УНР, прийнята в останній день існування Центральної Ради, посади президента не передбачала.

Грушевський

Уперше опубліковано в: Діло. — 1934. — Ч. 320. — С. 7. Підпис: *Галактіон Чипка* [Купчинський Р.].

Подається за першодруком.

Купчинський Роман Григорович (1894–1976) — поет, прозаїк, критик, композитор, бард січового стрілецтва, учасник національно-визвольних змагань, старшина Легіону Українських січових стрільців та Української Галицької армії, громадський діяч. Від 1911 р. — член Товариства студентів вищих шкіл «Україна». В 1913 р. закінчив Перемишльську гімназію. Цього ж року почав навчатися в Греко-католицькій духовній семінарії у Львові. На початку Першої світової війни записався до створюваного тоді Легіону УСС. Від 1915 р. разом з Л.Лепким, Ю.Назаруком, Н.Гайворонським,

А.Лотоцьким, С.Чарнецьким, Ю.Шкрумеляком був членом Пресової квартири УСС; співпрацював з «Вісником Союзу визволення України». В 1916–1917 рр. був командантом (командиром) чоти, в 1917–1918 рр. — командантом сотні, ад'ютантом полку в ранзі поручника. Від 1919 р. служив в УГА, був інтернований. Мешкав у таборі Тухоля для старшин УГА. Після звільнення в 1921 р. розпочав навчання у Віденському університеті. В 1922 р. продовжив студії у Львівському таємному українському університеті, створив літературну групу неосимволістів «Митуса», входив до редколегії однойменного журналу. Від 1924 р. редагував «Діло». Від 1933 р. очолював Товариство письменників і журналістів ім. І.Франка, працював у видавництві «Червона калина». З початком Другої світової війни у вересні 1939 р. переїхав до Кракова, працював там в Українському видавництві, друкувався в газетах, зокрема у «Краківських вістях». Наприкінці війни виїхав до Німеччини, в 1949 р. емігрував до США. Співпрацював з газетою «Свобода» та журналом «Вісті Комбатанта». Твори: «За рідну землю: Зі споминів з Визвольної війни» (1929), «Заметіль: Повість зі стрілецького життя. Трилогія» (1931), «У зворах Бескиду: Збірка оповідань» (1933), «Мисливські оповідання» (1964), «Ми ідемо в бій: Пісні Р.Купчинського» (1977).

с. 7 Грушевський помер. У далекій, чужій Москві... — місце смерті вказано помилково — М.Грушевський помер у Кисловодську.

Михайло Грушевський (1866–1934)

Уперше опубліковано в: Дзвони. Літературно-науковий місячник. — Річник IV. — Львів, 1934. — С. 572–576. Підпис: *П.Ісаїв*.

Подається за першодруком.

Ісаїв Петро-Маркіян Іванович (1905–1973) — філософ, дослідник історії української церкви, педагог, громадський діяч. Навчався в українській гімназії в Станіславі, в 1925–1931 рр. у Львівському університеті вивчав історію і філософію, по закінченні отримав ступінь магістра філософії на основі праці «Канонічний процес поляків з хрестоносцями в 1339 р.». Під час навчання редагував журнал «Молоде життя» (1927–1929), був одним з організаторів товариства українських студентів-католиків «Обнова», яке очолив у 1930 р. Після закінчення університету вчителював у гімназіях Львова. Редагував журнал «Дзвони». В 1939–1941 рр. працював в українській гімназії в Ярославі, одночасно виконуючи обов'язки шкільного референта Українського допомогового комітету. Згодом став керівником шкільного відділення в Українському центральному комітеті в Кракові. В 1945–1949 рр. (з однорічною перервою) викладав в українських таборних гімназіях у Німеччині. В 1947 р. на основі дослідження «Історія українського шкільництва в Генеральній губернії» отримав ступінь д-ра філософії в Українському вільному університеті в Мюнхені, де в 1947–1948 рр. викладав історію. Від 1949 р. — у Філадельфії. В 1949–1963 рр. — редактор часопису «Шлях». Вчителював у суботній школі українознавства, Українському католицькому університеті, у школі св. Миколая. В 1965–1966 рр. — керівник українського педагогічного інституту в організаційній системі Шкільної ради Українського конгресового комітету Америки. Основні праці: «Берестейська Унія» (1946), «Роль Візантії в упадку української державності» (1947), «Звідки Русь-Україна прийняла християнство» (1952), «Флорентійська Унія» (1956–1957), «Важливість Берестейської Унії в історії України» (1970), «Причини упадку української держави в княжі і козацькі часи» (1975).

ЗМІСТ

с. текстів с. ком.

<i>В.Тельвак. МЕМОРІАЛЬНА ГРУШЕВСЬКІАНА:</i>		
ВІД ЗБЕНТЕЖЕННЯ ДО ОСМИСЛЕННЯ	V	
Михайло Грушевський	1	323
<i>Дмитро Левицький. Померла людина – не померла ідея!</i>	4	324
<i>Галактіон Чіпка [Р.Купчинський]. Грушевський</i>	7	324
<i>П.Ісаїв. Михайло Грушевський (1866–1934)</i>	8	325
<i>М.С[трутинський]. Михайло Грушевський</i>	12	326
<i>Замучили... Михайло Грушевський 29.IX 1866–25.XI 1934</i>	14	327
<i>Смерть Михайла Грушевського на засланні</i>	17	327
<i>О.Слободич [Є.Яворівський]. Михайло Грушевський</i>	19	327
<i>А.Гукливий. Михайло Грушевський помер</i>	23	328
<i>І.Л-кий [І.Лоський]. Михайло Грушевський як історик</i>	24	328
<i>Помер М. Грушевський</i>	27	328
<i>Михайло Грушевський</i>	28	328
<i>Помер проф. Михайло Грушевський</i>	30	329
<i>Помер Михайло Грушевський</i>	31	329
<i>Проф. Михайло Грушевський</i>	32	329
<i>Замовкло серце...</i>	33	329
<i>Василь Сімович. Велика індивідуальність</i>	35	329
<i>Михайло Грушевський (1866–1934)</i>	38	330
<i>Михайло Грушевський</i>	39	330
<i>Смерть проф. Грушевського</i>	40	330
<i>Ф.С. Акад. М.С.Грушевський (1866–1934)</i>	41	331
<i>Смерть Грушевського</i>	42	331
<i>Е.Онацький. Пам'яті великого українця</i>	43	331
<i>Олександр Шульгин. Трагедія Михайла Грушевського і трагедія України</i>	52	332
<i>М.С.Грушевський</i>	55	332
<i>Промова наркома освіти УСРС акад. В.П.Затонського на похоронах</i>		
<i>акад. М.С.Грушевського</i>	57	333
<i>Аділь Бек Кулатті. Михайло Грушевський – історик Українського народу</i>	59	334
<i>Іще одна жертва</i>	61	334
<i>Д.Дорошко. Михайло Грушевський</i>	62	334
<i>Мирон Кордуба. Михайло Грушевський як історик (на Його смерть)</i>	66	336
<i>О. Лотоцький. Михайло Грушевський</i>	74	337
<i>І.С. Світлої пам'яті Михайла Грушевського (1866–1934)</i>	78	339
<i>Проф. Михайло Грушевський</i>	79	339
<i>а. Михайло Грушевський</i>	80	339
<i>Життя та незавершена праця Михайла Грушевського</i>	82	339
<i>Помер Михайло Грушевський</i>	83	340
<i>З.Н. [З.Гаєк]. * * *</i>	85	340
<i>Я.Славик * * *</i>	86	340
<i>Т.Е.М[одельський]. Світлої пам'яті Михайла Грушевського (1866–1934)</i>	87	341
<i>Адам Узембло. Світлої пам'яті Михайла Грушевського</i>	89	341
<i>Смерть Михайла Грушевського</i>	90	342
<i>М.Г. Михайло Грушевський</i>	92	342

<i>Ч.Нікольський</i> . Більшовики і Грушевський (Лист із Польщі)	93	342
Михайло Грушевський (Біографічний нарис)	95	342
<i>Є.Ю.П[еленський]</i> . Михайло Грушевський як дослідник літератури	100	343
<i>Федір Дудко</i> . Пам'яті великої людини (Мої спомини про Мих. Грушевського)	102	343
<i>С. М.Грушевський</i>	107	344
Михайло Грушевський. Його життя і мученича смерть	109	344
<i>Стефан Росоха</i> . М.Грушевський і сучасна укр. молодь	116	344
<i>Іван Крип'якевич</i> . Михайло Грушевський	118	345
<i>Микола Андрусяк</i> . Михайло Грушевський. Перший Президент Української Держави, історик – політик – культурний діяч	122	346
<i>І.Мірчук</i> . Пам'яті Михайла Грушевського. Вступне слово на Академії в Українському Науковім Інституті, дня 7.XII. 1934	127	347
<i>З.Кузеля</i> . Михайло Грушевський та його діяльність на західноукраїнських землях... ..	130	347
<i>Вол. Дорошенко</i> . Михайло Грушевський	136	349
Михайло Сергієвич Грушевський	141	349
<i>Є.Ю.П. [Є.Пеленський]</i> . Михайло Грушевський як белетрист	144	350
<i>Леонід Білецький</i> . М.Грушевський як історик української літератури	146	350
<i>О.І.Бочковський</i> . М.Грушевський – як соціолог	152	350
<i>Ілля Витанович</i> . Михайло Грушевський. Історик, соціолог, суспільний діяч	161	351
<i>Степан Сірополко</i> . Михайло Грушевський як історик освіти в Україні та освітній діяч	169	352
<i>Д.Скитський [Д.Козій]</i> . До методології історії літератури Мих. Грушевського	175	352
<i>Адріян Копистянський</i> . Схема руської історії в теоретичному і практичному розумінні проф. Михайла Грушевського	181	353
<i>Борис Крупницький</i> . Археографічна діяльність М.Грушевського	190	353
<i>Мирон Кордуба</i> . Михайло Грушевський як учений	202	354
<i>Мирон Кордуба</i> . Михайло Грушевський як дослідник й організатор наукової роботи	217	355
<i>Дмитро Дорошенко</i> . М.Грушевський, 1866–1934	224	355
<i>Василь Біднов</i> . Михайло Грушевський (1866–1934)	227	355
<i>Ілля Борщак</i> . Михайло Грушевський (1866–1934)	236	357
<i>Борис Крупницький</i> . М.Грушевський як науковець	251	358
<i>Антон Пальме</i> . М.Грушевський як особистість	261	358
<i>Яр. Бідло</i> . Михайло Грушевський	267	359
<i>Отто Геч</i> . Михайло Грушевський	270	359
<i>І.Косенко</i> . М.Грушевський. Великий історик України та перший президент Української Народної Республіки (1866–1934)	273	360
Михайло Грушевський, піонер української історичної праці	277	361
<i>Ганс Кох</i> . Світлій пам'яті Михайла Грушевського (29 вересня 1866 р. – 25 листопада 1934 р.)	279	361
<i>Андре Мазон</i> . Некролог	286	362
<i>О.Шульгин</i> . Михайло Грушевський (1866–1934)	288	362
<i>М.Мухин</i> . Проф. М.Грушевський (1866–1934)... ..	293	363
КОМЕНТАРІ	323	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	364	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 47. Книга II

МЕМОРІАЛЬНА ГРУШЕВСЬКІАНА

Серія “Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви”

Редактори *Е.Главацька, Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *В.Гоменюк*

Формат 70×100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Ум. друк. арк. 34,34.
Обл.-вид. арк. 27,0. Тираж 5 000 пр. Зам. 58-16

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 4826 від 31.12.2014
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк на ПРАТ «Львівська книжкова фабрика «Атлас»,
79005 Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 1110 від 08.11.2002

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / редкол.: Г. Папакін, І. Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —

Т. 47. Кн. II : Меморіальна грушевськіана /упор. В. Тельвак. — 2016. — 424 с. — (Серія “Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви”).

ISBN 978-966-603-223-5;

ISBN 978-966-914-031-9 (Т. 47. Кн. II)

Том містить різнопланові меморіальні публікації авторства визначних українських, польських, російських, німецьких, чеських та французьких інтелектуалів, котрими сучасники вченого відгукнулися на трагічну смерть М. Грушевського. Публікації дають змогу реконструювати образ вченого у середовищі його сучасників. Завдяки своїй жанровій специфіці опубліковані тексти є важливим джерелом пізнання українознавчих дискусій першої третини ХХ ст.

Для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)

ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-914-031-9 (Т. 47. Кн. II)